

Mellem medicin og moral

Eller hvorfor frenologen Carl Otto og rationalisten Carl Holger Visby begge var interesserede i den dødsdømte Petri Worms hoved

Eriksen, Sidsel

Published in:
Historie og Historiografi.

Publication date:
2002

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Document license:
[Ikke-specificeret](#)

Citation for published version (APA):
Eriksen, S. (2002). Mellem medicin og moral: Eller hvorfor frenologen Carl Otto og rationalisten Carl Holger Visby begge var interesserede i den dødsdømte Petri Worms hoved. I *Historie og Historiografi.: Festskrift til Inga Floto* (s. 58-78). Den danske historiske Forening.

Mellem medicin og moral

ELLER HVORFOR FRENOLOGEN CARL OTTO OG
RATIONALISTEN CARL HOLGER VISBY BEGGE VAR INTERESSEREDE
I DEN DØDSDØMTE PETRI WORMS HOVED

AF

SIDSEL ERIKSEN

»Da nu Worm, en ung Mand af god Familie, i 1838 havde dræbt eller kvalt den bekjendte originale Udgiiver af »Gammelt og Nyt«, Tønder, var det mig særligen om at gjøre at erholde hans afhuggede Hoved. Kort før Henrettelsen henvendte jeg mig derfor til min gode Ven Ravnholdt og lovede en større Pengesum end sædvanlig, hvis han, naar Liget lagdes i Kisten, kunde tilvende sig Hovedet og bringe mig det. Han lovede det naturligvis. Worm imidlertid, der vel maa have hørt om min Gridskhed efter at faa alle Henrettedes Hoveder, tog forinden i Fængslet det høitidelige Løfte af Underfogden og Politibetjentene ved Halshugningen at drage Omsorg for, at hans Hoved kom med i Kisten, og disse paasaa dette ogsaa, da Skarpretteren bestræbte sig paa, at tage det tilside. Denne kom derfor samme Dag til mig med stor Beklagelse over, at han havde maattet opgive Hovedet. Da det nævnte Mord havde været i Alles Munde, og Morderens Livsstildragelser vare blevene saa almindelig bekjendte, blev Besiddelsen af netop dette Hoved mig dobbelt vigtig, og jeg besluttede derfor ikke at opgive mine Bestræbelser for dog at erholde det. Dette blev imidlertid saa meget vanskeligere, som Worm paa Grund af sine Bekjendelser, sin naturlige, i Modstrid med hans Handling staaende Godmodighed og sit formentlige poetiske Talent af den lavere Befolkning i Staden blev anseet for en Slags Martyr, hvortil navnlig en Piece af hans Skriftefader, Pastor Visby, meget bidrog, saa at der dagligen foretoges Valfarter ud paa Amager til hans Grav, der endog ved disse Leiligheder smykkedes med Blomster! Vanskelighederne ansporede kun mine Bestræbelser. For god Betaling overdrog jeg derfor min Assistent, Bataillonskirurg Kruse og min Syge-Opvarter i Straffeanstalten, Medscher at forskaffe mig Worms Hoved. Fjorten Dage efter begav de sig derfor en Nat, forsynede med Spade, Reb osv. ud til Graven og begyndte at opgrave Kisten. Medens de vare midt i dette Arbeide, hørte de Folk, der maaske havde hørt Opgravningen, nærme sig; de skyndte sig da i al Hast at aabne Kisten og udtage Hovedet, men da Fodtrinene stedse kom nærmere, kunde de ikke give sig Tid til ogsaa at tilkaste Graven og ilede da kun bort med Byttet.

Den næste Dag havde jeg da Hovedet, men tillige gik det som en Løbeild gennem hele Byen, at »Worms Lig var blevet opgravet og bortført«, som det tilføiedes: »for at nedgraves i hellig Jord paa Assistens Kirkegaard«. Politiet kom strax i Bevægelse,

fandt vel Liget paa sit rette Sted, – men intet Hoved! Meldingen derom skete strax til Politidirekteur Kierulf. Denne, som kjendte min frenologiske Iver, anede strax Sammenhængen, og da han som min gamle Velynder vilde forskaane mig for at komme i Forlegenhed, yttrede han for Betjentene, at da Liget var blevet paa sit Sted, var det ikke værd at foretage Videre i denne Sag. »Jeg kan nok tænke, hvor Hovedet er blevet af!« Dermed var Historien forbi, der maaske ellers nok kunde være bleven mig ubehagelig. Begivenheden var imidlertid længe endnu Gjenstanden for Publikums Omtale og Betragtninger, og jeg maatte høre mange Ytringer om den Mistanke, man havde. Hovedet er nu i mit frenologiske Museum, og i Kataloget over dette har jeg givet en fuldstændig Beskrivelse af dets frenologiske Organisation og Overensstemmelse med Hjerne=Organlæren, saaledes som den viser sig, sammenholdt med Morderens af Visbys Bog bekjendte Karakter og Handlinger.«¹

Den hovedgriske forfatter til ovennævnte uddrag af erindringskriftet *Af mit Liv, min Tid og min Kreds* var lægen Carl Otto (1795-1879), og den omtalte »skriftefader« var præsten ved Vor frelsers Kirke på Christianshavn C.H. Visby (1801-71). Begge besad de en om end uhyre forskellig så dog overbevist og lidenskabelig interesse for forbryderes indre liv – i dette tilfælde den unge morder og bedrager købmandssønnen P.C.F.E. Worm fra Nyborg (1814-1838).² Det var en interesse, som udsprang af Ottos og Visbys virke som henholdsvis læge og præst ved Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn fra henholdsvis 1825 og 1829 til 1843. Bemærkelsesværdigt er det, at det formentlig var det samme engagement i sociale og moralske spørgsmål, der – fra hver sin side – også førte dem sammen som ledende figurer i to store, men hidtil upåagtede idealistiske og sekulariserede københavnske foreningsdannelser: Maadeholdsforeningen, som de stiftede i fællesskab i oktober 1843 for at mindske brændevinsbrugen iblandt især de lavere sociale lag af den københavnske befolkning, og Frimurerbevægelsen, som de hver især havde tilsluttet sig i henholdsvis 1819 og 1828, og siden placerede de sig begge solidt blandt de tidens mest »fremragende« frimurere.³

Mens det er Ottos makabre gengivelse fra 1879 af jagten på Worms hoved, der har fascineret eftertiden,⁴ var det Visby, der sørgede for at holde 1830ernes københavnske offentlighed orienteret om Worms skæbne gen-

¹ C. Otto: *Af mit Liv, min Tid og min Kreds. En autobiografisk Skildring Udgiven med Efterskrift af Edgar Collin. Trykt som Manuskript for Venner og Brødre*, København 1879, s.205-207

² Hele sagsforløbet med talrige modsigelser, bortforklaringer og beskyldninger er detaljeret gengivet som Justitssag, i: *Collegial=Tidende* 24. november 1838, dvs. blot fire dage efter fuldbyrdelsen af dødsdommen over Petri Worm.

³ Om Carl Ottos og Carl Holger Visbys helt centrale engagement i frimurerbevægelsen se Edgar Collin: *Fremragende danske Frimurere*, København 1875. Carl Otto biograferedes s.59-107, C.H. Visby biograferedes s. 149-166.

⁴ Ottos makabre fremgangsmåde er eksempelvis omtalt i Knud Waaben: *Retspsykiatri og strafferet i historiens lys*, København 1997, s.86ff.; Knud Michelsen: *Syndålejomfruen og lægevidenskabens menneskeopfattelse*, København 1989, s.55-57.

nem udgivelse af flere skrifter fra Petri Worms sidste tid. Visbys og Worms dagbøger giver os – undtagelsesvis – et indblik i en halshugning set fra hovedpersonens perspektiv. Tilbage står blot det spørgsmål at besvare, hvorfor netop Petri Worm's hoved var så interessant for Carl Otto og Carl Holger Visby? Vi skal se, at det, der foregik i Worms hoved, udgjorde nøglen til henholdsvis fængselslægens og fængselspræstens teorier om forbrydelse og forbrydere.

Frenologien og lægevidenskaben

I året 1847 ved *De skandinaviske naturforskeres møde i København* fremviste C. Otto tredive forbryderhoveder fra sin private kraniesamling – det han også kaldte for sit »Museum«.⁵ Han var ikke i tvivl om, at man ud fra en tolkning af kraniernes form – som et aftryk af hjernen – kunne få et indblik i forskellige hjernedeles udvikling. Og da hver hjernedel ifølge den nyeste frenologi repræsenterede en særlig funktion, kunne man ud fra hjerneskalens form få kendskab til den pågældende forbryders særlige psykiske potentiale. I alt fald konstaterede han, at der gives »virkelige saakaldte Forbryder-Hoveder«, og hermed mente Otto »Hierneorganisationer, der ligesom alt ved Fødslen synes at være bestemte til at begaae Forbrydelser og Laster, naar ikke tidlig Opdragelse, gode Exempler og andre gunstige Livsforhold danne Modvægt derimod«. Alligevel fandtes der ifølge Otto »Forbrydere, som, skiøndt gientagne Gange straffede, dog altid atter og atter komme under Lovens Arm, med andre Ord: maae ansees for uforbederlige.«⁶ Og det var netop denne vinkel på forbryderen, der gjorde Ottos frenologiske videnskab relevant i ren kriminalistisk henseende:

– for det første mente han at kunne forklare, »hvorfor sådanne Forbrydere stedse recidivere, uagtet Straffe og Piinsler«.

– for det andet »vilde Forældre erkiende den end større Vigtighed af en meget omhyggelig Opdragelse ved Børn med en saadan Hierne-Organisation som den nævnte, og i fornødent Fald maatte Staten, om den ellers vilde forebygge deres Forbrydelser, strax fra Fødslen tage sig af dem,« og

– for det tredje »vilde det indsees, at saadanne Mennesker, istedetfor at være tilregnelige som Forbrydere at fængsles og henrettes, snarere maatte betragtes som moralsk Syge, og en moralsk Behandling d.e. Øvelse af Forstandsevnerne og de moralske Følelser og Undertrykkelse af de dyriske Drifters Virksomhed institueres hos dem paa samme Tid, som de ved kraftige Midler hindredes fra at misbruge nogen af deres stærke Tilbøjeligheder. Det vilde derfor naturligviis være vigtigt for Retslægen i

⁵ Samlingen har ikke kunnet genfindes i relevante antropologiske samlinger. Den er muligvis »genbegravet«, som det i perioder er sket med humane præparater. Heller ikke Carl Ottos sidst i indledningscitateret omtalte katalog med en »fuldstændig Beskrivelse af dets frenologiske Organisation og Overensstemmelse med Hjerne=Organlæren« har kunnet fremdrages.

⁶ Carl Otto: Forbryderhoveder, i: *Forhandlinger ved de skandinaviske Naturforskeres femte Møde der holdtes i København fra den 12te til den 17de Juli i 1847, København 1847*, s.928f.

alle Criminaltilfælde omhyggeligen at undersøge vedkommende Forbryders Hoved, og derefter afgive sit Skøn med Hensyn til Tilregnelighed og Straf.«

Otto antydede ligefrem, at han med sin forskning sigtede mod, at samfundet kunne undgå henrettelser i fremtiden – en i og for sig tankevækkende iagttagelse – og han anbefalede derfor, at retslægerne, når de i fremtiden skulle vurdere kriminelles tilregnelighed i gerningsøjeblikket, omhyggeligt foranstaltede undersøgelser af vedkommende forbryders hoved. Otto mente med andre ord i 1847, at Sundhedskollegiet, der afgjorde de retslægelige spørgsmål, og hvor Otto selv var medlem, burde inddrage frenologiske argumenter i vurderingen af forbryderes tilregnelighed. Han var således overbevist om, at det »i Fængselsdisciplinen og den criminelle Lovgivning ikke var som det burde være, og han havde kun opfyldt en af sine Pligter for en Videnskab, der ene og alene var istand til at løse Livets vigtigste Problemer, at have hentet og rakt Forsamlingen en hjælpende Fakkelt.« Trods Ottos ovenfor citerede visioner for frenologiens anvendelsesmuligheder er det dog et faktum, at frenologiske vurderinger kun helt sporadisk kom til udtryk i de af Sundhedskollegiet behandlede sager.⁷

Vi har kendskab til flere af Ottos tidlige frenologiske tolkninger, som han lod publicere i tidsskriftet *Ny Hygæa* i årene 1824-26. Særlig interessant er Ottos tolkning af morderen P. Mikkelsens kranie, fordi den tog udgangspunkt i den tilstedeværende pastor Monrads beskrivelse af morderens opførsel under hele henrettelsesforløbet. Morderen P. Mikkelsen: »var saa trodsig, at man med Magt maatte føre ham paa den Vogn, der skulde bringe ham til Retterpladsen. Han kom did, og synet af Blokken, Graven og Pælen, der skulde medtage hans hoved, gjorde et vildt rasende Indtryk paa ham; han vilde paa ingen Maade forlade Vognen. Han forlangte, at hans Kone og Børn skulde komme ... Med Magt maatte han tages af Vognen. Sin Dom hørte han spyttende og haanende, og spurgte tilsidst; »Har Kongen ogsaa underskrevet det?« – Religionens sidste Trøst hørte han stum, og, som det syntes, uden Opmærksomhed. Nu kastede han sig paa Knæe, opramsede et Par Psalmever, men lod sig kun under den heftigste Modstand trykke mod den Blok, hvor han endte sit elendige Liv«. Otto kunne her uden tøven forklare forbryderens fejhed ud fra hjerneskallens form ... »Vi see, som sagt, det særdeles store Baghoved, den lave Isse og den lille snevre Pande; vi se af Hjerneskallen, at Organerne for de lavere Tilbøjeligheder vare stærkt udviklede, medens de for Forstandsevnerne og de moralske Følelser vare overordentligen smaa«. ⁸

⁷ Carl Otto skrev en større artikel, hvor han bl.a. anbefalede frenologiens anvendelse ved Sundhedskollegiets vurderinger. C. Otto: Retslægevidenskaben i dens nyere Anskuelser og Fremskridt, i: *Bibliotek for Læger* bd. 42, 1845, s.299-303; se også Det kongelige Sundhedskollegiums Aarsberetning redigeret af Dr. Th. Bricka, udgivet som *Supplementbind til Bibliothek for Læger*, 1855 og følgende år.

⁸ Kendskab til henrettelsen har C. Otto hentet i den tilstedeværende præst Monrads beskrivelse i: *Nyeste Skildre af Kjøbenhavn* årg. 22, no 18, s. 281-283. Jævnfør C. Otto: Bidrag til nøjere Oplysning og Stadfæstelse af Phrenologien. Phrenologien anvendt paa Forbrydere og Forbrydelser. Morderen Peder Mikkelsen. (En phrenologisk Skizze), i: *Ny Hygæa* 1826, s. 118-121.

Otto var ved naturforsker mødet i 1847 selv klar over, at hovedproblemet for hans videnskabs overbevisningskraft var, at han ikke havde nogen referencegruppe blandt »ikke-forbrydere«. Men også det kunne der rådes bod på. I alt fald anmodede han forsamlingen om at sammenligne forbryderhovedernes særlige karakteristika med »allesomhelst kløgtige og for redelige og retskafne erkiendte Menneskers Hoveder eller Afstøbninger«, hvorved han formentlig tænkte på den tilstedeværende forsamling af naturforskere, eftersom »Cranier af saadanne som de sidste ville ikkun yderst sielden være at erholde«, som Carl Otto så diplomatisk udtrykte det.

Skønt Carl Otto også kunne henvise til, at frenologien var gjort til genstand for hele tre forskellige videnskabsmænds betragtninger ved naturforsker mødet: hans eget foredrag, R. Simesens foredrag over »Craniometrie« og den svenske professor A.A. Retzius (1796-1860) foredrag over »Phrenologien bedömd från en Anatomisk Standpunkt«, så måtte han dog i det hele taget til sin store forundring og beklagelse konstatere en fuldkommen uvidenhed blandt sine egne landsmænd på det, han kaldte for »ovenstående Psychologies Væsen og nyere Fremskridt i England, Frankrig og Amerika.« Der var da heller ikke i forsamlingen ifølge referatet ubetinget begejstring for Ottos konklusioner i forbryderforedraget. I den efterfølgende debat insisterede flere af de danske tilhørere således på det problematiske i det manglende sammenligningsgrundlag med »bekiendte moralske individer«, og professor Andreas Sommer (1804-1871) begrundede det bl.a. med, at flere »af de foreviste Cranier ikke besadde de dem af Taleren tillagte Eiendommeligheder«.⁹ Sommers skepsis må dog også ses i lyset af, at han i 1830'erne på flere områder var Ottos faglige konkurrent bl.a. i forbindelse med besættelse af professoratet i farmakologi.

Men også juristen, filosofen og psykologen F.C. Sibbern (1785-1872) var betænkelig. Det, der frem for alt optog ham, var, at Otto efter hans mening havde misforstået den tyske læge Franz Joseph Gall (1758-1828), dvs. den førende autoritet inden for frenologien. Den ene misforståelse gik på Ottos opfattelse af, at intelligensen havde sine organer i den »forreste Hierne lobi«, og det fordi Gall ifølge Sibbern bestemt erklærede, at »noget saa almindeligt som Fornuft, intet særegent Organ har, men beroer paa Siælens Virken i Totaliteten af alle sine Hierneorganer«. F.C. Sibbern pegede dog også på, at Gall henlagde den »materielle Betingelse« for »Listen og Forslagenhed«, som i almindelighed henregnes til »Klogskaben og Forstandigheden« ikke i pandepartiet, men »bag Øret«.¹⁰ Ottos anden misforståelse af Galls lære var ifølge Sibbern,

⁹ Carl Otto: Forbryderhoveder, i: *Forhandlinger ved de skandinaviske Naturforskeres femte Møde der holdtes i Kiøbenhavn fra den 12te til den 17de Juli i 1847*, Kiøbenhavn 1847, s.928f.

¹⁰ Ganske interessant udgav H.C. Andersen netop i 1845 børnesangen: »Pandebeen! / Godt det groer! / bag ved det Forstanden boer/Den vil læse ...«, i: H.V. Kaalund og Julius Chr. Gerson: *Maanedsskrift for Børn*, marts 1845, hvilket vel må være et vidnesbyrd om frenologiens vide udbredelse som normalvidenskab, men også om, at Andersen – i alt fald ifølge Sibbern – må have misforstået Galls lære.

at det dyriske skulle have sit sæde bagtil i hjernen. Det interessante er dog her at bemærke, at Sibbern i sin kritik tydeligvis et stykke af vejen var villig til at tilslutte sig den frenologiske diskurs som princip, blot ikke dens konkrete indhold. Sibbern fastholdt dog, at det »Dyriske og det høiere Menneskelige danne /... / ikke den Modsætning, som i denne Henseende skal bemærkes, men det er Modsætningen mellem Egoitet og Universelt, som der her er at see paa. Organerne bagtil høre saa væsentlig med til at constituere en høiere aandelig Virksomhed, at den Tendents til at gjøre sine Bestræbelser giældende udad til, som først gjør de høiere Aandsevners Virken frugtbringende for Omverdenen, gaaer frem af det bagtil Liggende.«¹¹ Otto replicerede kategorisk hertil blot med en gentagelse af synspunktet om, at de »dyriske Tilbøjeligheder« havde deres sæde bagest i hjernen.

Carl Otto var imidlertid ikke hvemsomhelst i det lægevidenskabelig miljø. Umiddelbart efter sin studietid tog han på en længere dannelsesrejse til det store udland, og i Paris blev han fascineret af frenologien.¹² Tredivet år gammel kunne han udgive sit hovedværk om »Phrænologien eller Galls og Spurzheims Hjerne= og Organlære i fuldstændig Oversigt og i sine senere Fremskridt med Bidrag til dens nøiere Kundskab og Stadfæstelse ...«. På titelbladet til Phrænologien kunne han opregne medlemskaber af en stribe videnskabelige fora: »Medlem af det kongelige medicinske Selskab i Kjøbenhavn, det medicinsk=chirurgiske Selskab i Berlin, the medicochirurgical and the phrenological society i Edinburgh, Athénée de Medicine i Paris og société de Médecine pratique i Montpellier«. Man kan naturligvis indvende, at enten har Otto skullet langt omkring for at finde tilhængere, eller også var det et vidnesbyrd om, at han fulgte med i det, der foregik uden for landets grænser – og gerne ville vise det. Foruden de bredere europæiske kontakter kom Otto også tidligt til at præge den medicinske forskerverden i Norden – i første omgang som medstifter og udgiver af det nordiske medicinske tidsskrift *Ny Hygæa* 1823-1826. Carl Ottos interesse for frenologien fik allerede i slutningen af 1820'erne et manifest udtryk med *Phrenologisk Tidsskrift*, som Otto tog initiativ til i 1827 og fortsatte til tidsskriftet måtte ophøre i 1829. Men frem for alt redigerede Otto med omhu et af de førende danske medicinske tidsskrifter *Bibliothek for Læger* i perioden 1828-46 og fik på denne måde mulighed for at indplacere frenologien inden for tidens medicinske normalvidenskab.¹³

Meget tyder dog også på, at frenologien som forklaringssystem var ikke

¹¹ Carl Otto: Forbryderhoveder, i: *Forhandlinger ved de skandinaviske Naturforskeres femte Møde der holdtes i Kjøbenhavn fra den 12te til den 17de Juli i 1847*, Kjøbenhavn 1847, s.932.

¹² Carl Otto: *Livserindringer fra mine Reiser*, 1873.

¹³ Ottos status som forsker blev bestemt heller ikke styrket, efter at det i begyndelsen af 1850'erne blev almindeligt kendt, at han havde svigtet sin lægegerning under koleraepidemien, hvor han på grund af smittefaren ganske enkelt forsvandt fra den københavnske offentlighed. Jævnfør Gerda Bonderup: *Cholera-Morbro'er og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*, Århus 1994, s.53.

blot accepteret, men også særdeles anvendelig i en videre skandinavisk sammenhæng – ved de Skandinaviske Naturforsker møder – og det til forklaring af et vidt spektrum af forskelle i det moderne samfund. Den blev bl.a. brugt til levere det videnskabelige gods bagom skandinavernes særegenhed. Fremtrædende var her oldgranskeren professor J.J.S. Worsaae (1821-1885), der ved naturforskernes møde i 1863 præsenterede et foredrag med titlen: *Om den nationale Archæologies seneste Fremskridt*.¹⁴ Worsaaes nationale tolkninger blev ikke mindre af tabet af Slesvig i 1864, og sås således helt udfoldet ved den 4. internationale Antropologi- og Arkæologikongres i København i 1869.¹⁵ Allerede i 1842 havde man dog taget ved lære af raceteorier og ladet den arkæologiske interesse styre af de videnskabelige opdagelser, der var gjort i frenologisk sammenhæng. Først af professor i Lund Sven Nilsson (1787-1883) i en fremstilling af Nordens ældste indbyggeres »*natur och lefnadssätt*«, siden af professor A.A. Retzius, Stockholm, i et foredrag »*om formen af Nordboernes Cranier*«, hvor han bl.a. påtog sig at sammenligne svenske kranier, med »*Slaver*«, »*Finnar*«, »*Lappar*«, »*Kalmuck*« og »*Grönländere*«. ¹⁶ En pointe var naturligvis at identificere de nordiske folkestammer, men som en naturlig forlængelse af frenologiens videnskabelige fremgang i tiden blev det indirekte resultat af sammenligningerne også at anvende forskellige frenologiske teorier som forklaring på racernes særlige psykiske karaktertræk.

Interessant er det, at det frenologiske princip kunne anvendes til at forklare ikke bare forskelle i dannelsesniveau, intelligens og nationalitet, men også forskelle i køn, klasse og race. Professor i anatomi og fysiologi i København D.F. Eschricht (1798-1863) holdt foredrag »*angaaende Betydningen af Hjerneskallens og af hele Hovedets Formforskjellighed*«.¹⁷ Heraf fremgik det, at kvinderne i det hele taget udgjorde et interessant problem. Ud fra frenologien måtte de i almindelighed være mere fremmelige end mænd, fordi fremfor alt deres kæber, pande- og kindben var mindre fremtrædende. Men »*hvis det virkelig var saa, at den ugunstigere Ansigtstvinkel, den mindre hvælvede Pande, de mere fremstaaende Kjæber angave en ringere aandelig Udvikling, saa maatte Manden sættes under Qvinden*«, og da det jo ikke kunne være rigtigt, »*at stille Qvinden i Almindelighed over Manden*«, kunne det heller ikke være rigtigt, at de med svagt udviklede sanse- og tyggeredskaber stod over dem

¹⁴ Professor Worsaae: *Om den nationale Archæologies seneste Fremskridt* (foredraget blev ikke bragt in extenso), i: *Förhandlingar vid de skandinaviske naturforskarnes nionde Möte i Stockholm från den 8 till den 15 juli 1863*, 1865, s.109

¹⁵ Stine Weill: 4. internationale Antropologi- og Arkæologikongres i København 1869 bag kulissen, i: *Årbog for nordisk Oldkyndighed*, 1998.

¹⁶ A.A. Retzius: *Om formen af Nordboernes Cranier*, i: *Förhandlingar vid De Skandinaviske Naturforskarnes tredje Möte i Stockholm 13.-19. juli 1842*, s.157-203.

¹⁷ Professor D.F. Eschricht: *Angaaende Betydningen af Hjerneskallens og af hele Hovedets Formforskjellighed*, i: *Forhandlingar vid de skandinaviske Naturforskarnes fjerde Möte i Christiania den 11-18 juli 1844*, 1847, s.78ff.

med stærkt udviklede.¹⁸ Otto løste dog problemet mere smart, idet han blot fastholdt, at den »*qvindelige Hjerneskal er i det Hele /... / væsentlig mindre end den mandlige*«¹⁹ og sluttede derudfra, at dette også måtte betyde en mindre hjernekapacitet. Det var i øvrigt samme Eschricht, der »*anatomerede*« en hel neger, for at vise, på hvilke (talrige) punkter han var sammenlignelig med aberne, og han fremlagde det hele i et foredrag »*om Neger-former*« ved *De Skandinaviske Naturforskarnes tredje Möte i Stockholm* allerede i 1842.²⁰

Også drankernes særlige karakteristika kom på dagsordenen ved De skandinaviske Naturforskermøder i 1842. Carl Otto holdt et farmakologisk foredrag om forskellige medikamenters virkning og fremhævede det som en »*Kjendsgerning*«, at »*Brændevin brutaliserer Aanden*« og virkede »*paa alle vore lavere dyriske Tilbøjeligheder og Drifter*«. ²¹ Han uddybede dog dette perspektiv i forhold til sit frenologiske system i en forklaring om, at da brændevinen mest påvirkede den »*bageste og den nederste Del af Hjernen*« ville dette særligt påvirke »*de Mennesket med Dyrene fælles Tilbøjeligheder og Drifter / ... / og efter den Lov, at hvad der ophidser den ene Klasse af Aandsegenskaber, svækker den anden, virke de stærke Drikke da tillige svækkende paa de intellektuelle Evner i moralske Følelser, saa at de dyriske Tilbøjeligheder og Lidenskaber derved endnu mere forøges i Kraftyttring*«. Det fulgte deraf umiddelbart ud fra Ottos system, at den, der i forvejen havde overudviklet de dyriske hjernedele, også var mere udsat for alkoholens påvirkninger, mens resten af befolkningen – de dannede – bedre kunne klare mosten.²² Faktisk ved vi, at der ved De skandinaviske Naturforskernes og Lægers Möde i Christiania i 1844 helt konkret blev indkaldt til møde i Christianias Maadeholdsselskab, i hvilket vi ved, at såvel professor Carl Otto som ovennævnte frenologisk interesserede svenske professor A.A. Retzius holdt foredrag.²³ Ved at indplacere forskellige befolkningsskategorier i det frenologiske system og med de deraf følgende klare konklusioner blev frenologien en slags biologisk og deterministisk legitimering af 1840ernes stratificerede menneske- og samfundssyn. Carl Ottos studier over forbryderhoveder udgjorde ingen undtagelse.

¹⁸ D.F. Eschricht: *Angaaende Betydningen ...*, 1847, s.87. På antropologisk institut i København findes der detaljerede kataloger fra 1845 over instituttets daværende samlinger af kranier af forskellige racer: negere, grønlændere, jøder, drengebørn, japanere etc.

¹⁹ Carl Otto: *Retslægevidenskaben i dens nyere Anskuelse og Fremskridt*, i: *Bibliothek for Læger*, bd. 42, 1845. Otto anfører selv i sine erindringer, at der ikke i hans hus blev ansat en tjenestepige, uden at han personligt havde tjekket formen på hendes hovedskal – jævnfør Carl Otto: *Af mit Liv ...* 1879, s.xx

²⁰ D.F. Eschricht: *Over Neger-Former*, i: *Förhandlingar vid De Skandinaviske Naturforskarnes tredje Möte i Stockholm den 13-19 Juli 1842*, s.823-824.

²¹ C. Otto: *Om Virkningen af Medicamenterne paa de forskjellige Aandsegenskaber*, i: *Förhandlingar vid De Skandinaviske Naturforskarnes tredje Möte, i Stockholm den 13-19. Juli 1842*, (s.874-877) s.877.

²² C[arl] Otto: »*Brændevinens fordærvelige Virkninger paa Menneskets Legeme og Aand. To Foredrag holdte i »Maadeholdsforeningen*«, J.C.F. Græbe 1844, s.36-37.

²³ De skandinaviske Naturforskernes og Lægers Möde i Christiania i 1844, i: *Bibliothek for Læger*, 1844, s.244; Se også: *De skandinaviske Naturforskernes og Lægers fjerde Möde i Christiania 11.-18. Juli 1844*, 1847, s.112.

Kernen Ottos arbejder med forbryderhoveder udsprang af den debat om forholdet mellem biologi og psyke, der allerede i begyndelsen af 1820'erne blev kendt som Howitz-fejden. Lægen og professor dr. med. Franz Gothard Howitz (1789-1826) mente, helt i pagt med den spirende moderne naturvidenskabs fremskridt, at menneskets vilje og dermed tilregnelighed og psyke altid havde en biologisk baggrund i hjernens tilstand. Og ifølge Howitz kunne man ikke, som hævdede af kantianerne F.C. Sibbern og A.S. Ørsted (1778-1860), klart skelne mellem tilregnelige (strafskyldige) og utilregnelige (strafuskyldige) individer. Der var glidende overgange, og graden af tilregnelighed måtte bero på hjernens aktuelle tilstand. Ifølge Howitz kunne afsindighed være arvelig, men den kunne også være påført gennem påvirkning af hjernen udefra af »Feber«, »Bid af gale Hunde«, »Stød og Slag på Hovedet«, der dog også kunne forårsage afsindighedens ophør, »Solstik«, »Bylder og Beenædder i og omkring Hjernen« (hjernebetændelse), »Blodcongestioner til Hovedet«, »Drikfældighed«, »narkotiske Gifter«, »Epilepsie«, »Hypocondrie og Hysterie«, »standsede Afsondringer som af menstrua, locchia, eller Melk«, »udtørrede Saar«, ved *Sympathie, som det hedder*«, ved »Sygdomme i leveren, Hjertet eller uterus.« etc.²⁴ Howitz-fejden prægede Ottos studietid. Lægevidenskaben var ved at træde i karakter som uafhængig videnskab ved at definere områder, som kun lægerne kunne være eksperter på. Howitz selv lagde ikke skjul på, at han ikke i samtiden fik den opbakning, som han fortjente. »Kantianerne« her repræsenteret ved F.C. Sibbern og A.S. Ørsted troede for meget på fornuften, rationaliteten og tilstedeværelsen af den frie vilje hos den enkelte, og ville ikke indse, at verden var mere kompliceret. I slutningen af sit sidste og definitive skrift med det kompromisløse navn: *Ultimatum* fremhævede Howitz faktisk, at Otto var den eneste, der turde bekende kulør, hvorfor Howitz brugte anledningen til at takke ham derfor: »Det gjør Hr. Dr. Ottos Charakteer Ære, at han under nærværende Omstændigheder ikke har skyet Offentligheden ved at erklære sig for Nødvendighedslæren. /... / At optræde som Forfatter er vel ikke hver Mands Sag, men dersom af de gode Hoveder og talentfulde Mænd, som Determinismen tæller blandt danske Tilhængere, Flere vilde ligesaa frimodigen vedkjende sig deres Overbeviisning ogsaa paa Prent, saa skulde Modpartiet snart tabe den falske Tillid det henter af sin absolute Pluralitet.«²⁵ Inden Franz Howitz' – formentlig på grund af fejden – alt for tidlige død i 1826 nåede han at bane vejen for Carl Ottos karriere på flere punkter. Ikke blot blev Otto Howitz' efterfølger som læge ved Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1825, men efter en del kritik efterfulgte Otto endelig også Howitz som professor i farmakologi ved universitetet fra 1832 som profes-

²⁴ F.G. Howitz: Om Afsindighed og Tilregnelse. Et Bidrag til Psychologien og Retslæren, i: *Juridisk Tidsskrift*, bd. 8, 1824, s.8-9, 18; Franz Godthardt Howitz: *Determinismen eller Hume imod Kant. Et filosofisk Forsvar for Afhandlingen om Afsindighed og Tilregnelse*, København 1824.

²⁵ Dr. M. Franz Gothard Howitz: *Ultimatum, angaaende Derterminismus og Etatsraad Ørsteds Fortsatte Bemærkninger om samme*, København 1825, s.50-51 (noten).

sor extraordinarius og fra 1840 i et ordinært professorat.²⁶ I 1832 indtrådte Otto i Det kongelige Sundhedskollegium, hvor han sad indtil 1862. Otto var ikke selv i tvivl om, at han også skyldte Howitz sin plads i Sundhedskollegiet.²⁷

Hovedstødet til Ottos arbejde med frenologien kom da også, da han blev ansat som fængselslæge ved Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset som efterfølger for Franz Howitz. Og meget tyder på, at hovedsubstansen i Ottos ovennævnte kraniesamling oprindeligt udgjordes af en samling på syv forbryderhoveder af de henrettede efter fangeoprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset få år tidligere – i 1817. Disse var dog overleveret til anatomisk institut – formentlig af den tidligere læge Franz Howitz selv, som dog ikke havde gjort dem til genstand for en nærmere undersøgelse. Carl Otto inddrog dem derfor i sit igangværende arbejde og undervisning ved universitetet.²⁸ Carl Otto nævner dog videre i sine erindringer, at han under sin ansættelse som fængselslæge havde særlig gode muligheder for videre studier af forbrydere. Således foretog han på fangerne »*Experimenter med nye Lægemethoder*«, som han havde set anvendt i udlandet eller læst om i udenlandske tidsskrifter. Og »*naar i en eller anden Henseende mærkelige Forbrydere i Anstalten døde, [lod Otto] altid før deres Begravelse paa Amager deres Hoveder afskære for senere at opbevare dem i mit frenologiske Museum ...*«. ²⁹

Ottos bog om *Phrenologien* var en videreførelse af Howitz-fejden. Med direkte reference til den blot seks år ældre Franz Howitz fremførte Otto, at enhver, der havde beskæftiget sig med den menneskelige organisme ligesom Howitz og han selv, ikke kunne andet end at antage »*Hjernen for Sjæleevnernes udelukkende Sæde, dissens Yttringer som afhængige af materielle Betingelser, og underskrive, hvad Prof. Howitz nys saa klart og saa sandt har viist, at Menneskets moralske Villie ikke er fri*«. Ved at fastholde at psyken – og viljesfriheden – kunne forklares ud fra udformningen af hjerneskallen som aftryk af hjernen, kom han dog til at plædere for en noget mere vulgær udgave af Howitz' oprindelige positioner. Til og med insisterede Otto på, at selvom frenologiens store fortalere Gall og Spurzheim fastholdt, at den enkelte med sin vilje selv kunne bestemme over sine ønsker og tilbøjeligheder, så

²⁶ Jævnfør bl.a. Gordon Norrie: *Af medicinsk facultets historie*, bd. I-III., 1934-39, s.119-137.

²⁷ C. Otto: *Af min Tid ...*, 1879, s. 79-80.

²⁸ Dette studie udgjorde også den empiriske del i Carl Otto: *Phrænologien eller Galls og Spurzheims Hjerne- og Organlære. /.../ Anden Deel. Phrænologien anvendt paa de ved Børnehusets Brand paa Christianshavn sidst henrettede syv Forbrydere. Med et Kobber af de Henrettedes Hjerneskaller*, 1825, s.355-408. Carl Otto nævner s. 360, at oprørernes kranier var blevet indleveret til universitetets anatomikammer med henblik på nærmere undersøgelse, hvilken dog, da Otto kom til, endnu ikke var påbegyndt; Oprøret er siden beskrevet af Jens Engberg: *Dansk Guldalder eller oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817*, København 1973. Ottos første forbryderstudie fik siden en videre udbredelse i artikelform gennem Carl Otto: *Phrænologien anvendt paa Forbrydere og Forbrydelser Impressum Kiöbenhavn*: C. Græbe, 1826. Fys.beskr. , 281 s. Særskilt aftryk af Ny Hygæa.

²⁹ Carl Otto: *Af min Tid ...*, 1879, s. 83

ville det i realiteten ikke være sådan. For den »*Sandhed kan vel ingen nægte, at Mennesket altid ene handler, efter sine bedre eller slettere Tilbøjeligheder; at der hos Mennesket er en evig Strid mellem Aanden og Kjødet, mellem Mennesket og Dyret, mellem de meer sandselige Drifter og de høiere Følelser og Evner; og just dette beviser os, at vor Villie ikke er fri*«. ³⁰ Den menneskelige vilje var med andre ord et udtryk af en kamp mellem lavere tilbøjeligheder og højere fornuft. Resultatet, handlingen, måtte altså ifølge Otto være bestemt af hvilke lag i hjernen: højere eller lavere, der var mest udviklede. Viljens styrke var på forhånd givet, hvorfor (forbryder)menneskets skæbne var bestemt fra fødslen. Det man kunne kalde for den frenologiske determinisme. Dette måtte få strafferetlige konsekvenser.

Otto hæftede sig ved, at Howitz havde påpeget, at overgangen »*fra Ufornuft, ubetvingelig Lyst, Lidenskab, til sand Afsind ofte er vanskelig at skjelne, og at mangen Handling i moralsk Forstand derved maa tilgives og bæres over med*« – for den enkelte blev ikke »*hvad han er, af egen fri Villie*«. ³¹ En konsekvens heraf var, at kun de viljesfrie mennesker, burde kunne straffes. For forstanden hos den intelligente del af befolkning var således udviklet, at kun de evnede at være ansvarlige og dermed tilregnelige for egne handlinger: »*Mennesket med store Forstandsevner og høiere Følelser synes derfor kun at have en større moralsk Frihed; og jo mindre Forstanden er, jo mere de høiere Følelser staae tilbage, og jo mere Evnerne nærme sig Ideotisme, jo mere synes ogsaa Friheden at tage af*«. ³² Det måtte ifølge Otto også betyde, at der kunne stilles større krav til fornuft hos dem, der havde store forstandsevner. En konsekvens af denne tankegang var umiddelbart, at ikke alle mennesker kunne overlades et demokratisk ansvar i det nye moderne samfund. Men i de tilfælde, hvor mennesket var »*saa overordentligen og ganske tilregnelig for Alt, saa fortjener han sandeligen en meget dyb Foragt, da ikke destomindre de laveste Lidenskaber og de deraf følgende mest sørgelige Resultater finde Sted*«. ³³ Var den enkelte tilregnelig for sine handlinger, måtte han også kunne stå til regnskab herfor. Dvs. at kun folk med en udviklet forstand måtte kunne straffes – og det var vel uholdbart.

Lidt længere nede i teksten fraveg Otto da også tanken om, at der burde bæres over med utilregnelige forbrydere. I stedet konkluderede han, at samfundet blev truet ved forbryderens tilstedeværelse, og at han derfor helt måtte ryddes af vejen. For kun med dødsstraffen kunne man ultimativt bortskære det syge lem fra kroppen, som »*ikke mere vorde noget dueligt Medlem af Staten*«. ³⁴ Otto havde nok svært ved at forestille sig, at folk kunne myrde og bedrage, uden at dette også fremgik af hjernens aktuelle udvikling.

³⁰ C. Otto: *Phrænologien eller Galls og Spurzheims Hjerne- og Organlære i fuldstændig Oversigt og i sine senere Fremskridt med Bidrag til dens nøiere Kundskab og Stadfæstelse*, Kjøbenhavn 1825, s.343-354.

³¹ C. Otto: *Phrænologien* ..., 1825, s.352f.

³² C. Otto: *Phrænologien* ..., 1825, s.349f.

³³ C. Otto: *Phrænologien* ..., 1825, s.351.

³⁴ C. Otto: *Phrænologien* ..., 1825, s. 354.

Set i dette perspektiv var Worms hjerneskal ret central for Carl Otto. Som mand og født af god familie i Skandinavien – som købmandssøn fra Nyborg – var det interessant, hvorvidt – eller måske snarere ifølge Otto – hvorpå hans forbrydelse gav sig udtryk i hjerneskillens udformning. Men for at kunne tage endelig stilling til dette spørgsmål måtte Otto i sin beskrivelse af kraniets frenologiske organisation – som anført i Ottos indledningsvis citerede erindringer – sammenholde resultaterne med »*Morderens af Visbys Bog bekendte Karakter og Handlinger*«.

C. H. Visby og rationalismen

Kendskab til Worms karakter og handlinger har vi fra pastor C.H. Visbys dagbogsskrift fra sine samtaler med Worm i ugerne op til henrettelsen og fra flere små skriftlige arbejder fra Worms hånd, begge dele udgivet af Visby umiddelbart efter henrettelsen.³⁵

Visby fremstiller i dagbogen først og fremmest sig selv i rollen som sjælesørger overfor et lidende medmenneske. Det var således ikke blot fængselspræsten Visbys »*sørgelige Kald*« at meddele fangen hans skæbne, hvilket han gjorde, da dødsdommen var stadfæstet af kongen den 3. november 1838 for i rent berigelsesøjemed koldblodigt at have dræbt (kvalt) den københavnske bladforlægger Tønder efter først at have søgt at bedøve ham med en butterdejskage indeholdende opium købt til formålet i det nærmeste apotek.³⁶ Det var også Visby, der var herre over, hvornår dommen skulle eksekveres, dvs. afgøre, hvornår fangen var rede til det. På en forespørgsel fra Worm forklarede Visby, at det ville vare en 8-10 dage, før henrettelsen ville blive fuldbyrdet, men at selve fastsættelsen »*for en stor Deel beroede paa min Erklæring over hans Sindsstemning, hvorvidt den vilde bestemmes noget tidligere eller sildigere*«. Dommen ville dog allerhøjst kunne strækkes nogle dage, og Visby opfordrede derfor fangen til at bruge dem »*med Alvor*«. ³⁷ Dommen medførte, at Worm fra at have siddet sammen med de andre arrestanter fik mulighed for selv at vælge, om han ville have en »*særskilt Arrest*«, ³⁸ hvor han altså fik mulighed for at koncentrere sig de sidste dage om sit sjæleliv.

Visby gjorde unægtelig hvad han kunne for at forberede ham på den nært forestående begivenhed. Først og fremmest var der jo det med, hvordan det hele skulle foregå, og let var det ikke at tilfredsstille Worms nysgerrighed: »*Han vilde vide indtil de mindste Smaating, som angik Executionen. Jeg maatte beskrive ham Skafottet, Blokken, Øxen. Det var ham en uudholdelig*

³⁵ P. C. F. E. Worm: *Smaa Arbejder i Fængslet, eller hans Digte, hans Breve til Hr. Pastor Visby og sin Moder, Brev til Worm, fra hans Moder, I. H. Hansens Digt ved Worms Henrettelse etc.*, 1838.

³⁶ Mordet er detaljeret beskrevet som Justitssag, i: *Collegial=Tidende* for 24. november 1838, s.973-994.

³⁷ C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838, s.7-8.

³⁸ C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838, s. 9ff.

Tanke, at der skulde befæstes en Jernbøile om hans Hals, for at befæste den til Blokken. Fornemmelsen af det kolde Jern paa den blottede Hals, og Tanken om saaledes at være bunden, forekom ham forfærdeligere end Dødshugget selv. »Jeg skal nok ligge stille alligevel!« Sagde han. Men jeg forklarede ham, at denne Foranstaltning ikke blot var nødvendig for Delinquentens egen Skyld, at han ikke i et Anfald af Fortvivlelse eller Krampe skulde reise sig op og saaledes gjøre, at Hugget kun saarede, uden at dræbe ham, men ogsaa for Skarpretterens, der paa denne Maade kunde fuldføre sin Pligt med større Sikkerhed og Fasthed. Han gyste sammen, ved at tænke derpaa, og svarede: »Hu! jeg veed rigtignok ikke, hvordan jeg skal finde mig deri; men kan jeg bære Alt det Andet, vil Gud vel ogsaa styrke mig i dette!«³⁹ Visby sagde tilsyneladende ikke noget om, at han hos kongen havde fået foranlediget et reskript af 24. oktober 1838, hvor det blev forkyndt, at hovedet ikke skulle sættes på en stage efter halshugningen, som ellers oprindelig anført i dommen,⁴⁰ formentlig fordi dette virkede for makabert og måske ikke – længere – havde nogen funktion i forhold til straffen.⁴¹ (Og så kunne det jo unægtelig også ødelægge hovedets senere »videnskabelige« brug.) Worm spurgte også, om han vilde blive begravet på »Retterstedet eller paa en Kirkegaard«, og heller ikke der nænnede Visby at give ordentlig besked: »Jeg svarede, at dette Sidste vilde blive Tilfældet, skjøndt rigtignok paa en særegen Kirkegaard: den Plads nemlig paa Amagerbro, hvor de, som døde i Arresterne eller Straffeanstalten paa Christianshavn, almindeligviis blive begravne«. Spørgsmålet var dog i sig selv et vidnesbyrd om, at Worm ikke var upåvirket af kirke og kristendom. Tilmed havde han forfattet et lille lyrisk digt om »Assistentkirkegaarden« som en slags forberedelse til sin fremtid dér.⁴² Det var også Visby meget om at gøre, at Worm fik så meget som muligt ud af sin sidste tid, og han bragte ham derfor god litteratur, som måtte kunne styrke Worm i hans forehavende.⁴³ Det blev bl.a. til et digt om »Morgenstunden før Tønders død«, som unægtelig have gjort indtryk på Visby, for »dersom han hiin Morgen virkeligen har tænkt og følt saaledes, som han her har søgt at gengive det, er det næsten ubegribeligt, hvorledes han med dette Sind kan være gaaet hen, for at dræbe et værgeløst Menneske og bemægtige sig hans Eiendomme«. Visby kunne blot konstatere, at »dette Menneskes Hjerte forekommer mig endnu at være blandt de vanskeligste Gaader at opløse«. Folk måtte selv tage stilling til spørgsmålet, hvorfor Worms efterladte digte, breve og optegnelser i Visbys post hume udgivelse blev et kontant vidnesbyrd om en ganske seriøs koncentration hos fangen.⁴⁵

³⁹ C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838, s.53-54.

⁴⁰ C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838, s.4

⁴¹ Herom i Inga Floto: *Dødsstraffens kulturhistorie. Ritualer og metoder 1600-2000*, København 2001.

⁴² C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838, s.25-28.

⁴³ C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838 (andet oplag) s.21f.

⁴⁴ C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838 (andet oplag) s.37.

⁴⁵ P. C. F. E Worm: *Smaa Arbejder i Fængslet, eller hans Digte, hans Breve til Hr. Pastor Visby og sin Moder, Brev til Worm, fra hans Moder, I. H. Hansens Digt ved Worms Henrettelse etc.*, 1838.

Der var tilsyneladende også et videre formål med Visbys kontakt med Worm. Han ville undersøge og bekræfte over for sig selv og verden, at det gik at forbedre selv den værste forbryder. Denne tankegang lå i klar forlængelse af, at Visby var rationalistisk præst og dermed arvtager af oplysningstidens tro på fornuften. Fornuften var Guddommelig i sig selv. De danske rationalistiske præster var klart inspirerede af Immanuel Kants (1724-1804) moralfilosofi, der tog udgangspunkt i samvittigheden og pligtens kategoriske krav til den enkelte. Visbys rationalisme indebar da også rent konkret, at han var betydeligt engageret i den praktiske anvendelse af kristendommen i dagligdagen. Det kom især til udtryk gennem et udstrakt samfundsengagement i sociale – og filantropiske foretagender, der kunne virke til opdragelse og udvikling af den enkelte. Visby kendes således for sit ikke-socialistiske engagement i arbejderspørgsmålet, og et af midlerne var her opbygningen af en større oplysning og ikke mindst brændevinens afskaffelse blandt arbejderne.⁴⁶ Dette sidste virkede han også for gennem sit formandsskab for Maadeholdsforeningen.⁴⁷ Visby arbejdede desuden også med blindeundervisning og var med i Den grundlovgivende Rigsforsamling.

Et vidnesbyrd om Visbys optagethed af forbryderes forbedring er hans engagement i oprettelsen af opdragelsesanstalten Flakkebjerg,⁴⁸ og så var han naturligvis engageret i arbejdet blandt fangerne i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, men også i deres videre skæbne efter løsladelsen. Visby kaldte det for sit »*barmhjertighedsarbejde*« blandt løsladte fanger. I 1843 udgav Visby tillige en salmebog særlig med henblik på fængsler, hvor han havde omskrevet en del af salmerne, så de passede for fangernes aktuelle situation.⁴⁹ Interessen for Worm lå i naturlig forlængelse af denne virksomhed. Ville man kunne gøre en ordentlig mand ud af Worm, der så bestialsk havde myrdet en sagesløs for egen vindings skyld, ville dette i sig selv åbne op for store perspektiver for arbejdet blandt fangerne i landets fængsler.

Ganske vist var rationalismens storhedstid ved at klinge ud i 1840'erne, men ikke desto mindre er Visby blevet beskrevet som den mest »*vaskeægte*« rationalist blandt Københavns præster.⁵⁰ Det skyldes formentlig, at Visby tidligt lagde sig ud med det igangværende vækkelsesrøre i København –

⁴⁶ C.H. Visby: *Om Midlerne til at forbedre de arbejdende Klassers Kaar*, 1848, bl.a. s.9.

⁴⁷ C.H. Visby: *Om Maadeholdsforeninger som et Middel til at berede Veien for Christi Riges komme*, København 1847.

⁴⁸ Omkring oprettelsen af Flakkebjerg arbejdede Visby bl.a. sammen med C.C. Møller og chefen for Københavns Politi, Konferentsråd Kjærulf – begge medlemmer af Maadeholdsforeningen. Det var iøvrigt samme Kjærulf, der havde reddet Otto fra videre tiltale, efter at han uretmæssigt havde erhvervet Worms hoved. Carl Otto omtaler samme Kjærulf som sin barndomsven i *Carl Otto: Af min Tid ...*, 1879, s.86.

⁴⁹ C.H. Visby: *Psalmesbog til Brug i Arrester og Straffeanstalter*, København 1843, s.III-V.

⁵⁰ Paul Nedergaard: *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie*, I, 1950, s.255

især personer som N.F.S. Grundtvig (1787-1872) og J.C. Lindberg (1797-1857). Sidstnævnte rettede et heftigt angreb på en af Visby i 1831 publiceret »Prædiken til Paaskefesten« med beskyldninger mod Visby for mere at være gejstlig embedsmand end egentlig forkynner. Det alvorligste var dog ifølge Lindberg, at Visby i sin prædiken havde afvist tanken om evige helvedesfordømmelser. Sådanne havde ifølge Visby ikke noget – fornuftigt – formål, og en uigenkaldelig fordømmelse stred også mod Guds kærlighed. Der gaves ifølge Visby altid mulighed for omvendelse og frelse – også efter døden.⁵¹ Synspunktet blev støttet af A.S. Ørsted,⁵² der dog samtidig var skeptisk over de moralske konsekvenser af Visbys synspunkt på spørgsmålet om omvendelse efter døden.⁵³ Netop på grund af denne sag var Visbys omgang med dødsdømtes sjæleliv omgærdet med en vis opmærksomhed i den københavnske offentlighed.

Det var derfor for Visby meget om at gøre at få vished, om Worm virkelig var et ondt menneske – en farlig forbryder – eller om det gik at fremkalde anger og syndserkendelse og dermed gøre ham til et bedre menneske – på falderebet. Den tiende november bemærkede Visby i dagbogen foranlediget af nogle skriverier fra Worm, at han Visby, »hidindtil havde troet, at han var en Ulykkelig, hvem mit Hovedformaal maatte være, at bringe Trøst; men at jeg nu mærkede, at jeg havde med en Forbryder at gjøre, hvis Samvittighed maatte vækkes! Jeg Opstillede ham derpaa i skarpe Træk hans Sjels Billede i al dens Characterløshed, Letsindighed og Sandselighed, mindede ham om, at Gud vel var langmodig, men ogsaa retfærdig, og at han dog ikke saa daarligen maatte forøde de faa Dage, han endnu havde tilbage, men lade alle verdslige Tanker fare og alene bede til Gud. Han syntes let og dybt rystet ved disse Forestillinger, og bad under mange Taa- rer Gud om Tilgivelse ogsaa for denne Daarlighed«.⁵⁴ Gentagne gange ser vi i teksten, at Worm er påvirket af tale om kristendommen og frelsen. Visby henviste selv til det, der var kommet frem i forbindelse med behandlingen af benådningsansøgningen ved Højesteret. Der havde Worm besluttet sig til een gang for alle at trække sine mange selvmodsigende forklaringer tilbage og selv påtage sig det fulde ansvar for rovmordet på Tønder, vel vidende, at det ville mindske hans chancer for benådningen, men måske – i alt fald ifølge Worms egen overbevisning eller kalkulationer – kunne give ham bedre chancer hinsides.

⁵¹ Prædiken til Paaskefesten var trykt i det af Visby udgivne ugeblad *For praktisk Kristendom*, 1831, s.209ff. J.C. Lindbergs angreb blev trykt i *Maanedsskrift for Christendom og Historie*.

⁵² Vi ved, at A.S. Ørsted faktisk i 1827 havde udtalt sig positivt om dødsstraffen som afskrækkelsesmiddel. Jævnfør A.S. Ørsted: Om dødsstraffens Retfærdighed og Hensigtsmæssighed, i: *Juridisk Tidsskrift* bd.5, 1828, s.101-253. Skriftet opponerer mod et skrift mod dødsstraf Charles Lucas: *Du système pénal et du système répressif en général, de la peine de mort en particulier*, Paris 1827. I et særligt afsnit afviser Ørsted kategorisk frenologien, s. 158ff.

⁵³ J.C. Lindberg tabte faktisk en efterfølgende injuriersag, som Visby var blevet pålagt at føre mod ham, fordi Lindbergs angreb var rettet mod Visby som statslig embedsmand. Herom bl.a. Kaj Baagø: *Magister Jacob Christian Lindberg*, København 1958, s.161f.; 181, 183 (note 9). Ifølge Baagø er det meste af Visbysagen bortkommet i Rigsarkivet – dvs. før 1958.

⁵⁴ C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838, s.39-40.

På grund af Worms oprigtighed og vilje til at gengive den fulde sandhed uden bortforklaringer og beskyldninger profeterede Visby, at Worm ville modtage nåden fra Gud – ligesom røveren på korset – fordi Worm til sidst havde talt sandhed, og fordi han oprigtigt angrede: »Jeg erklærede, at hans frivillige, ufremkaldte Tilbagevenden til Sandheden, efter at hans Sag var sin Afgjørelse nær i Høiesteret, og uagtet han vidste, at Tilbagetagelsen af hans sidste Forklaringer maatte uundgaaeligen føre ham paa Skafottet, var et følgeværdigt Exempel og viste den fulde Oprigtighed af hans Anger. Slutteligen forvissede jeg ham om, at naar han virkeligen havde det Forsæt at føre et andet og bedre Liv, da laae dette Forsæt klart for Gud og vilde af hans Naade tilregnes ham, som om han virkeligen havde udført det, i hvilken Henseende Røveren paa Korset afgav et overtydende Beviis«. ⁵⁵

Trods Worms koncentrerede arbejde med sig selv blev Visby dog gentagne gange skuffet over Worms svage karakter. Den 8. november angrede Worm ifølge Visby bestemt ikke længere, men bildte i stedet sig selv ind, at Tønder var et foragteligt menneske: »Han er jo ligesom et Dyr, sagde han, og jeg har altid læst, at Menneskene gjerne maae dræbe et Dyr«, og det var tilsyneladende ligegyldigt, hvad Visby sagde og gjorde for at få ham til at vedstå sin skyld. I alt fald konstaterede Visby skuffet over for Worm, at han kun kunne beklage, »at hans Character ikke var fastere, end at den saa let overgav sig til Fortvivlelse, og at han igjen i denne Forfatning var saa lidet istand baade til at høre Fornuftens og Samvittighedens Stemme«. ⁵⁶ Det er formentlig sådanne samtaler, der har fået kirkehistorikeren Paul Nedergaard til at fastslå, at selvom Visby var kendt for sin forstående stilling over for fanger og sin evne til at påvirke selv forhærdede forbrydere, så lod han sig skuffe over mere sammensatte naturer, »saaledes vistnok af Røvmorderen P. Worm, hvis Forbryderforfængelighed han næppe har kunnet gennemskue«. ⁵⁷ Worm levede altså foreløbig ikke op til Visbys pædagogiske forventninger. Det gik ikke foreløbig at forbedre forbryderen.

Halshugningen var en offentlig begivenhed i København. Flere gange, nemlig den tiende og den fjortende november, kunne Worm selv triumferende iagttage, hvordan den københavnske befolkning stimlede sammen uden for arresten i den tro, at henrettelsen var nært forestående. Da den tyvende november – den definitive henrettelsesdag – endelig oprandt, var pastor Visby på pletten ved Worms side og dokumenterede med et på én gang både medfølelse, undrende og accepterende blik det, der foregik: »Jeg fulgte ham derpaa ind i Arrestforvarerens Stue, hvor vi endnu vare ene med hinanden omtrent et Quarters Tid; thi det var bestemt, at Executionen først skulde finde Sted Kl. 7¹/₂, Udenfor Vinduerne var en talløs Menneskemængde forsamlet. Han traadte hen til Vinduet og saae, halv skjult bag et Gardin, ud paa dem.

⁵⁵ C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838, s.11.

⁵⁶ C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838, s.35.

⁵⁷ Paul Nedergaard: *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske Bidrag til en dansk Præste og Sognehistorie*, bd. II, 1853, s.613.

»O I Daarer og Seendrægtige,« sagde han, »Til at troe, at ingen Synd undgaaer sin Straf! dersom I læste i mit Hjerte, hvad jeg føler ved Tanken om Synden, vilde I hade og afskye den af Eders Inderste! I vilde aldrig kunne gjøre noget Ondt mere! Men nu gaae I bort i Eders Usselhed; for at kunne leve, sælge I Eders Sjel! I tænke kun paa det Nærværende! I beklage mig maaskee? men I burde misunde mig!« Jeg spurgte ham, om han var vis paa, nu aldrig at ville synde mere, hvis Livet uventet blev ham skjænket? – »Nej! Gud bedre det!« Svarede han, »jeg føler godt, at jeg er saa svag, at jeg vilde synde igjen! Derfor er det meget bedre for mig, at jeg dør!«» Hvorvidt Visby havde forventet et andet svar, skal der ikke gisnes om, men svaret har formentlig bestyrket Visby i, at forbryderen nok havde opnået syndserkendelse, men nok næppe »omvendelse« til et bedre liv.

Vejen til henrettelsesstedet foregik ifølge Visbys beskrivelse standsmæssigt. »Imidlertid var Øieblikket kommen, og Een af de Herrer Assistenten ved Kongens Fogeds Comptoir traadte ind, for at minde os derom. Med megen Fatning sagde han Farvel til Opsynsbetjentene ved Arresthuset og til dem af Gjældsarrestanterne, som han traf paa Gangen. Han havde bedet Arrestforvareren og Hr. Procurator Lange om at følge med sig i den Kareth, som bragte ham til hans Bestemmelsessted; og med den Deeltagelse for ham, hvorpaa de allerede havde givet saamange Beviser, havde de lovet dette. Lægen fulgte med med nogle Medicamenter, ifald han skulde blive syg underveis. Ligeledes var der i Nærheden af Skafottet opslaaet et Telt, hvor han kunde være bleven bragt ind og behandlet, hvis Krampen skulde have grebet ham paa Retterstedet. Men Intet af dette behøvedes.« Den omtalte læge må formentlig være fængselslægen Carl Otto, der på denne måde kunne følge processen på nærmeste hold.

Der blev imidlertid ikke brug for lægen ifølge Visbys fortsatte beretning om Worm: »Da vi ankom paa Pladsen traadte han med megen Fatning ud af Vognen og steg uden Hjælp op ad Trinene til Skafottet. Efterat Dommen var oplæst for ham, omfavnede jeg ham endnu eengang og sagde: »Vær frimodig, min Ven! thi han, som har den evige Magt til at løse og binde, har gjennem sin Tjeners Mund forladt Dig alle Dine Synder! Gak ind til Fred! – I samme Øieblik kastede Solen sin første Straale over Marken. Worm kastede sig paa Knæ og foldede sine Hænder, som om han vilde bede; men hans Læber frembragde intet Ord. »Vær trøstig!« tiltraabte jeg ham endnu eengang: »Din Sol staaer op!« Rolig lagde han derpaa Hovedet paa Blokken. Jeg fremsagde det første Vers af hans Livpsalme: Far, Verden! Farvel! Fra Dig vil jeg vende min trættede Sjel! Her faldt det dræbende Hug, og hans Aand var langt herfra!«⁵⁸ Og Visby kunne nu blot tænke, at blev han ikke omvendt før, så var der vel en chance siden hen.

Udgivelsen af Visbys og Worms dagbøger formentlig i dagene umiddelbart efter henrettelsen vakte en del opsigt i København, og inden der var gået en halv snes dage, havde C.H. Visby udgivet et nyt oplag med kommentarer (og berigtigelser) til de omtaler af henrettelsen, der var fremkommet i dagspressen. *Kjøbenhavnsposten* havde nemlig fundet spor af

⁵⁸ C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838, s. 74-76.

»Catholicisme« i Visbys dagbog, hvilket formentlig var møntet på Visbys gavmilde uddeling af Guds nåde.⁵⁹ Og *Berlingske Tidende*⁶⁰ havde ifølge Visby fejlagtigt anført, det de kaldte for Visbys sidste ord til Worm: »Gud være dig naadig! Seer Du Solen staae op?«. For Visby var dette dog en sandhed med modifikationer, for sagen var den, at da »den Ulykkeliges Hoved var faldet, og jeg gik forbi for at stige ned af Skafottet, laae det tæt foran mine Fødder: Øinene stode aabne og Næseborene trak sig sammen; da faldt det mig ind, at Man undertiden har paastaaet, at et Menneskes Hoved endnu i nogle Øieblik beholde Livet, efter at være adskilt fra Legemet: jeg er overbeviist om det Modsatte; men alligevel kunde jeg ikke tilbageholde den Tanke; »hvad om han endnu saae og hørte?« Derfor standsede jeg foran det, foldede mine Hænder og raabte: »Gud være Dig Naadig, Worm! Gud glæde din Sjæl!«⁶¹ Ville Visby mon dermed påstå, at nåden først blev proklameret efter at Worm ikke længere kunne se og sanse?

Visby kunne i skrifterne ikke præsentere nogen overbevisende bekræftelse af sit menneskesyn: at forbrydere lod sig forbedre. Der var måske for ikke at blive afbrudt i sit forehavende, at Visby til sidste øjeblik søgte benådning for Worm hos kongen, som dog klart afslog, fordi Worm, som det stedse blev fremhævet, koldblodigt »havde sneget sig ind i en gammel Mands Fortrolighed, for at myrde og bestjæle ham«. Visby fik dog en slags løfte af kongen om en benådning, og året efter i 1839 lykkedes det ham at få en anden fange, Johannes Georgs, benådet og sendt til Nordamerika på familiens bekostning. Om hans overmåde vellykkede levned dér udgav Visby skriftet: *Fald og Frelse eller fem og tyve Aar som kagstrøgen Rasphusliusfange i Danmark, og fem og tyve Aar som ærlig, fri og lykkelig Borger i Nordamerica, egenhændige Optegnelser af en endnu Levende, udgiven med en Indledning af hans forhenværende Sjelesørger C.H. Visby*.⁶² Den nævnte fange må have været medfange til Worm. Meget tyder på, at afsendelser til Amerika blev en klar politik i de i 1843 nyoprettede fængselselskaber.⁶³

Man kan med god ret påstå, at C.H. Visby, som fangernes sjælesørger og åbenlyse talsmand og forsvarer, var pioner for den nye »religiøse« diskurs

⁵⁹ *Kjøbenhavnsposten* 27. november 1838; 9. december 1838 taler *Kjøbenhavnsposten* om Visbys »Subdelegation af en guddommelig Magt og altsaa har en stærk Smag af et med de protestantiske Begreber uforeneligt Papisteri«

⁶⁰ *Berlingske Tidende* 20. november 1838.

⁶¹ Forord til 2. Oplag af C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg hos Petri Claudi Ferdinand Emil Worm fra den 3die November af, da den Kongelige Resolution om hans Henrettelse blev ham meddelt, til den 20de s.M., da den exequeredes*, 2. oplag, (Trykt paa Forfatterens Forlag), Kjøbenhavn 1838. s.3-4.

⁶² C.H. Visby: *Fald og Frelse eller fem og tyve Aar som kagstrøgen Rasphusliusfange i Danmark, og fem og tyve Aar som ærlig, fri og lykkelig Borger i Nordamerica, egenhændige Optegnelser af en endnu Levende, udgiven med en Indledning af hans forhenværende Sjelesørger C.H. Visby nu sognepræst i Storehedinge*, Kjøbenhavn 1867, s.11-15.

⁶³ John Pedersen: *Fald og frelse : nogle træk af den organiserede udvandring fra Horsens Tugthus 1859-1914*. Horsens Fængselselskab, i: *Emigranten*, 1987, s. 4-17. Herom også kort Kr. Hvidt: *Flugten til Amerika. Eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914*, 1971, s. 37.

inden for fængselsvæsenet i Danmark, der hævdede kristendommens betydning for fangernes mulige opdragelse og moral.⁶⁴ Det var skæbnens ironi, at det netop var sådanne nye religiøse strømninger, der indirekte blev årsagen til, at Visby blev afskediget som præst i 1843, efter at den i 1840 nedsatte fængelskommission ved professor i statsøkonomi C.N. David (1793-1874) havde kritiseret, at den præstelige betjening i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset ikke kunne være fyldestgørende, når præsten samtidig havde ansættelse som kapellan ved Vor frelsers Kirke. Sagen var ømtålelig for Visby. Særlig hæftede han sig ved, at afskedigelsen kunne opfattes som om, »Forsømmelse og Ligegyldighed i min Embeds Besørgelse« havde givet anledning til det. Med udgivelsen af sin afskedsprædiken ved fængslet i januar 1843 benyttede Visby i et forord anledningen til at give en oversigt over sit hidtidige arbejde, intentionerne hermed og de vilkår, han havde måttet arbejde under.⁶⁵

Af *Collegial=Tidende* fremgik det dog klart, at det, man ønskede, var en udbygget gejstlig betjening. To engelske »eksperter«, kvækerne Elisabeth Fry og Joseph Gurney, havde nemlig i august 1841 undersøgt fængselsforholdene i København og anbefalet kongen at overveje »om ikke Adskilligt kunde være tilbage at ønske med Hensyn til den Omsorg, der for Tiden anvendes paa de i Hovedstadens Fængsler hensiddende Personers religiøse Underviisning og Opbyggelse.« De tænkte særlig på, at når præsten ved siden af sit civile embede tillige skulle betjene henved syvhundrede indsatte fanger, blev der ikke megen tid til hver enkelt, og de to eksperter kunne konkludere om fangerne, at »Disse vare saaledes ellers i religiøs og moralsk Henseende saagodtsom overladte til dem selv, og savnede paa den ene Side den fornødne aandelige Hjælp til deres Opbyggelse og Forbedring, medens de paa den anden Side vare udsatte for den yderligere Fordærvelse, som deres slette Omgivelser under den nærværende ufuldkomne Fængselsdisciplin giver saamegen Anledning til.« Det var derfor nødvendigt, om præsten fik mulighed for »at erhverve sig en nøiagtig Kundskab til de Enkeltes Character og Sindelag, for derved at kunne faae en stadig og kraftig Indvirkning paa dem«. Kristendommens berettigelse bestod altså nu for staten deri, at den enkelte skulle blive »nyttige Medlemmer af Samfundet« efter løsladelsen.⁶⁶

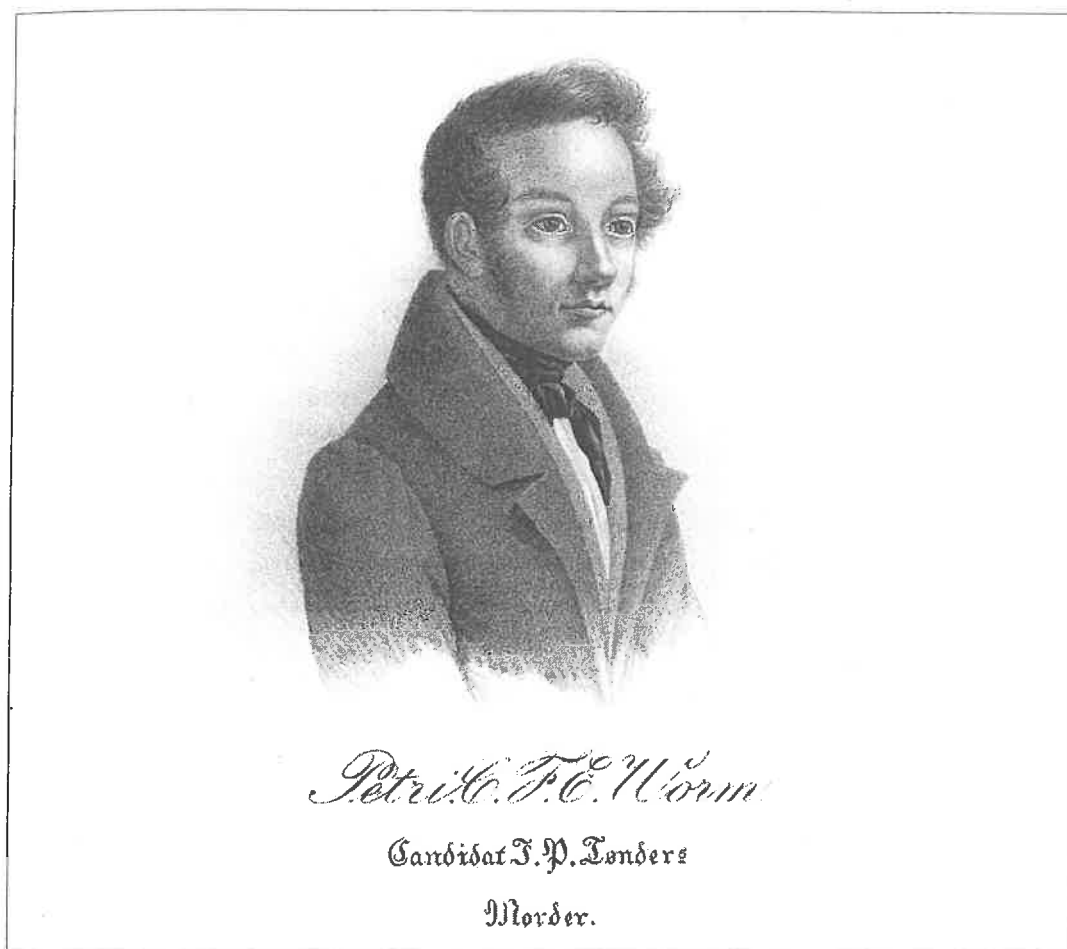
På grundlag af fængselskommissionen anbefalede kancelliet såvel ansæt-

⁶⁴ Herom på dansk materiale især Peter Scharff Smith: For fangens elementære moralske opdragelse. Rationalitet, religion og modernitet set i lyset af det moderne fængselsvæsens gennembrud, i: *Historisk Tidsskrift* 2001; Peter Scharff Smith: Det moderne fængselsvæsens gennembrud i Danmark. Opdragelse, moral og Fængselskommissionen af 1840, i: *Fortid og nutid* 2002, s.102-132.

⁶⁵ C.H. Visby: *Lader Eder finde af Herren! Afskedsprædiken i Tugt= Rasp og Forbedringshuset den 8de Januar 1843 ved den hidtil fungerende Præst sammesteds C.H. Visby residerende Kapellan til vor Frelser Kirke, Ridder af Danebrog, København 1843*, På Forfatterens Forlag 1843; Det var formentlig i samme anledning, at Visby udgav den ovenfor omtalte *Psalmebog til Brug i Arrester og Straffeanstalter*, København 1843.

⁶⁶ Blandede Efterretninger, i: *Collegial=Tidende* 30. juli 1842, s. 738-751.

telse af en heltidspræst i fængslet samt igangsættelse af en effektiv hjælp til fangerne efter deres løsladelse. Dvs. det var vel i virkeligheden det arbejde, som C.H. Visby med sit virke som fængselspræst havde foregrebet, men som han ikke fik mulighed for at fuldføre.

Den ovenstående anonyme tegning af Petri Claudi Ferdinand Emil Worm er formentlig identisk med det billede, der bragtes Worm efter kundgørelsen om budskabet om dennes henrettelse 3. november 1838.⁶⁷ Som det fremgår af indledningscitateret, skrev fængselslægen C. Otto i sine erindringer i 1879, at hans tolkning af Worms hoved ud fra frenologiske principper var samlet i det katalog over sit »*Museum*«, som han tydeligvis havde udarbejdet, og hvor han bl.a. andet tog stilling til de af fængselspræsten C.H. Visby fremdragne træk om morderens »*Karakter og Handlinger*«. Kataloget

⁶⁷ Billedet må kunne identificeres ved udelukkesmetoden. Der fandtes to portrætter af Petri Worm på KB: ét signeret ved et andet navn og dette usignerede. Jævnfør Visbys beskrivelse »Hr. Procurator Lange havde bragt ham hans Portræt, truffet til den høieste Grad af Lighed, fiint og smukt udført ved Hr. Professor Becker, en tilreisende Kunstner fra Tydskland, der i lidet over en Time havde tegnet et Billede saa talende ligt, som ikkun faa. Jeg vilde meget ønske, at det maatte udkomme i Steentryk; thi det Portræt, der for Tiden sælges under Navn af Worms, har ikke den fjerneste Lighed med ham.« C.H. Visby: *Dagbog over mine Besøg ...*, 1838, s.72.

og udtalelsen har ikke kunnet fremdrages. Det kan enten skyldes, at dets blotte tilstedeværelse og omtalen af Worm ville afsløre, hvem der havde bortført hovedet, eller også at en tolkning af den unge Worms hjerneskal næppe udviste de karakteristika, som kunne modsvare grovheden af den af ham begåede forbrydelse. Den ville med andre ord afkræfte Ottos forbrydertese.

Det, der optog Visby, var, om Worm virkelig var ond dvs. om mordet var koldblodigt planlagt, eller om mordet skyldtes en pludselig tilskyndelse, således at der inderst inde virkelig var basis for selvindsigt og anger. Det lykkedes ham unægtelig at præsentere et nuanceret billede af Worm – et billede, der dog mod Visbys forventninger også fastslog, at en forbryder ikke sådan lod sig omvende – i alt fald ikke på den korte tid, der var ham til rådighed inden henrettelsen.